

О. М. Петречко (Дрогобич)

Засудження пам'яті політичних опонентів у Стародавньому Римі

Покарання засудженням пам'яті практикувалося уже в цивілізаціях Стародавнього Сходу. Римляни розширили комплекс заходів щодо пам'яті засудженої особи і застосовували його як додаткове покарання за найважчі злочини. Сьогодні ці заходи ми окреслюємо як *damnatio memoriae*, хоча у Стародавньому Римі цей термін не вживали. Під *damnatio memoriae* ми переважно розуміємо оголошення сенатом якоїсь особи ворогом держави та знищення пам'яті про неї після її смерті. Засудження пам'яті неодноразово застосовувалося уже в добу Республіки. Таке покарання було накладене на Марка Манлія, Гая Марія, прихильників Гая Гракха та ін. Усталеної форми накладання кари у таких випадках не існувало. Останнім політичним діячем доби Республіки, щодо якого було застосовано засудження пам'яті, став Марк Антоній. Це було перше рішення сенату про *damnatio memoriae* після битви біля мису Акцій.

Встановлення у Римі завуальованої монархії у формі принципату супроводжувалося збереженням традиційних республіканських інститутів, зокрема *damnatio memoriae*. Рішення сенату про засудження пам'яті значною мірою приймалося з урахуванням думки імператора, який, за необхідності, міг його корегувати. Засудження пам'яті у виняткових випадках могло здійснюватися навіть без формального рішення сенату. Імператор міг відмінити прийняті до початку його правління рішення щодо *damnatio memoriae*.

Реалізація *damnatio memoriae* відбувалася через заборону проведення належного поховального обряду, руйнування зображень та архітектурних споруд, конфіскацію майна, заборону нащадкам використовувати ім'я засудженого, усунення імен в написах тощо. Усталеної форми накладання покарання не існувало. У кожному конкретному випадку приймалися окремі рішення про застосування комплексу заходів щодо засудження пам'яті окремої особи. Зокрема, рішення про зруйнування будинку засудженого не було обов'язковим елементом *damnatio memoriae*, але застосовувалося в окремих випадках. У 509 р. до н. е. був повністю зруйнований будинок вигнаного з Рима Тарквінія Супербя (τὴν δὲ οἰκίαν κατέσκαψαν) (Plut. Publ. 8.1). У IV ст. до н. е. Марк Манлій був засуджений до смертної кари. Окрім того, були вжиті заходи щодо засудження його пам'яті. Патриціям було заборонено оселятися навколо Капітолію, у районі, де стояв будинок Манлія. У роді Манліїв було заборонено давати дітям ім'я «Марк Манлій» (Dio Cass. 7.26.1; Liv. 6 20.14; Plut. Quaes. Rom. 91). У 58 р. до н. е., після вигнання з Рима Ціцерона, були дотла спалені його заміські будинки (ἐπαύλεις) і будинок (οἰκία) у Римі (Plut. Cic. 33.1).

Будинок для римлянина був чимсь більшим, ніж помешкання у наш час. У будинку було домашнє вогнище (*focus*), куди здійснювали ритуальне узливання (*libatio*) (Serv., Aen. I, 730). За римськими народними віруваннями, боги домашнього вогнища та дому, *lares i penates*, контролюють справи повсякденного життя. Тому руйнування будинку було жорстоким покаранням для усієї сім'ї покараного. Дім (*domus*) був центром пам'яті (*memoria*) сім'ї, його руйнування було ефективним засудженням (*damnatio*) цієї пам'яті [1, р. 45]. В добу Діона Кассія *damnatio memoriae* не передбачало руйнування (*κατασκάφη*) дому засудженого (Dio Cass. 7.26.1).

Поширеною була практика знищення імені засудженого у написах, руйнування його зображень. У 96 р. стався успішний замах на імператора Доміціана. Сенат радісно сприйняв звістку про його вбивство і виніс постанову про засудження пам'яті Доміціана та знищення зроблених на його честь написів (*novissime eradendos ubique titulos abolendamque omnem memoriam decerneret*) (Suet. Dom. 23.1). Зображення (*εἰκόνες*) Доміціана, велика кількість яких була виготовлена із срібла та золота (*πολλὰ μὲν ἀργυρὰ πολλὰ δὲ καὶ χρυσᾷ οὖσαι*), були переплавлені (*συνεχωρεύθησαν*). Було знищено багато арок, споруджених на честь Доміціана (Dio Cass. 68.1.1; Plin. Pan. 52).

Руйнування архітектурних споруд в межах реалізації *damnatio memoriae* не було поширеною практикою у період принципату. Громадські споруди — терми, мости, продовольчі склади *etc.*, що були збудовані принцепсами, згодом засудженими до *damnatio memoriae*, за незначними винятками, продовжували функціонувати до тих пір, доки не були знищені пожежею або часом. Основним чинником, який охороняв їх — було їхнє практичне значення. Марціал влучно охарактеризував цю ситуацію: «Що є гіршим за Нерона? Що є кращим за Неронові терми?» (*Quid Nerone peius? Quid thermis melius Neronianis?*) (Mart. 7.34). Руйнували ті арки, які не мали практичного значення, а виконували тільки пропагандистські функції. Ті ж арки, які були складовою акведуків, оберігали і підтримували у належному стані. Єдиним винятком є ситуація з громадськими спорудами імператора Коммода. Щодо цього правителя свідчення літературних джерел дають підстави твердити про застосування *damnatio memoriae* в архітектурі [2, р. 32–35]. Елій Лампрідій вказував, що не існує жодних громадських споруд Коммода, окрім збудованої від його імені Клеандром лазні (*lavacrum*). Але Коммод звелів вирізати своє ім'я на спорудах, до яких не мав жодного стосунку. Ці написи сенат наказав затерти (HA. Comm. 17. 5–7). Засудження пам'яті Коммода супроводжувалося руйнуванням усіх його статуй. Перейменованим на його честь місяцям року повернули попередні назви (HA. Comm. 20. 4–5).

Засудження пам'яті не було незворотнім процесом. Процес реабілітації пам'яті та репутації Антонія розпочався уже за Августа і продовжився за Калігули та Клавдія [3, р. 19]. Обое вони були пов'язані з Антонієм кровною

спорідненістю. Калігула заборонив святкувати перемогу біля мису Акцій (Suet. Cal. 23). Клавдій усіляко прославляв ім'я Марка Антонія (Sen. Cons. Polyb. 11.16.1; Suet. Cl. 11). Особистою зацікавленістю імператора Септімія Севера була зумовлена реабілітація пам'яті Коммода. Неминучість цього стала очевидною після рішення Септімія Севера визнати Марка Аврелія батьком, а Коммода, відповідно, братом. Більше того, Север нагородив Коммода божественними почестями і призначив йому жерця (*flamen*), «*Herculaneus Commodianus*» (Dio 76.7.4; HA Comm. 17.11). Після обожнення Коммода карбувалися монети з легендою *M COMM ANTON AVG PIVS FEL* на аверсі та *CONSECRATIO* на реверсі (RIC 72a [Sept]). Реабілітація пам'яті Марка Антонія та Коммода засвідчує, що у добу принципату визначальним для *damnatio memoriae* було не рішення сенату, а воля імператора.

Не завжди засудження пам'яті дозволяло досягти бажаного результату. Тацит скептично ставиться до можливості впливати на пам'ять наступних поколінь (Тас. Ann. 4.35). Він вважає, що забути є не такою легкою справою, як мовчати: «*si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere*» (Тас. Ag. 2). Попри рішення сенату щодо спалення книг Кремуція Корда, вони вціліли, бо деякі копії були таємно збережені і згодом оприлюднені (*manserunt, occultati et editi*) (Тас. Ann. 4.35). Не зважаючи на чисельні руйнування зображень Доміціана, велика кількість його ліпних портретів вціліла, багато з них не містять ознак навмисного пошкодження в античну добу [4, р. 6]. Очевидно, зображення засуджених осіб вилучалися з публічного доступу і зберігалися у безпечних місцях, часто таємно [5, р. 43]. Але часто *damnatio memoriae* завдавало значної шкоди пам'яті засудженої особи. Не зважаючи на реабілітацію пам'яті Марка Антонія, переважна більшість його скульптурних зображень, якщо не всі, є втрачені. Це стало наслідком його *damnatio memoriae*. У будь-якому разі усунення чийогось імені з написів в межах усього римського світу мало більший вплив на нащадків, ніж на сучасників [6, р. 76].

В епоху принципату поширюється практика повторного використання зображень попередніх імператорів, пам'ять яких була засуджена, для виготовлення зображень імператора діючого. Багато зображень Нерона були перетворені на Веспасіана, Доміціана і Тіта, а портрети Доміціана на портрети Нерви [7, р. 135]. *Colossus* Нерона декілька разів змінював голову і врешті решт був перетворений наступниками Нерона на статую сонячного бога (Dio 73.22; HA Nadr. 19.13, Comm. 17.9–10). Заміна голови статуї давала можливість дешево отримати зображення правлячого імператора [8, S. 60]. Деякі скульптури зазнали змін не один раз. Основним мотивом для повторного використання мармурових скульптур був економічний [9, р. 548].

Інститут засудження пам'яті у Стародавньому Римі застосовувався як у добу Республіки, так і за Імперії. Метою *damnatio memoriae* було не так заперечення минулих вчинків, як нове трактування мотивів та наслідків

діянь засудженої особи. Застосування *damnatio memoriae* у добу принципату стало важливою складовою політичної пропаганди режиму, сприяло ідеологічному обґрунтуванню влади імператора.

Література

1. Hales S. At Home with Cicero // G&R. — 2000. — No. 1. — Second Series, Vol. 47.
2. Davies P. J. E. “What worse than Nero, what better than his baths?”: “*Damnatio memoriae*” and Roman Architecture // From Caligula to Constantine: Tyranny & Transformation in Roman portraiture. — Atlanta, 2000.
3. Varner E. Mutilation and Transformation: *Damnatio Memoriae* and Roman Imperial Portraiture. — Leiden; Boston, 2004.
4. Petersen L. H. The Presence of „*Damnatio memoriae*“ in Roman Art // SNHA. — 2011. — No. 2. — Vol. 30.
5. Varner E. R. Portraits, Plots, and Politics: “*Damnatio memoriae*” and the Images of Imperial Women // MAAR. — 2001. — Vol. 46.
6. Waters K. H. The Character of Domitian // Phoenix. — 1964. — No. 1. — Vol. 18.
7. Kinney D. Spolia. *Damnatio* and *renovatio memoriae* // MAAR. — 1997. — Vol. 42.
8. Okoń D. Clarissimus vir a *damnatio memoriae* w Rzymie epoki Seweryw // *Damnatio memoriae* w europejskiej kulturze politycznej. — Szczecin, 2011.
9. Pollini J. *Damnatio Memoriae* in Stone: Two Portraits of Nero Recut to Vespasian in American Museums // AJA. — 1984. — Vol. 88.

